

šetření od roku 1959, z nichž například vyplývá, že v roce 1969 vzrostl počet pracovníků vykonávajících práci u automatických strojů ve srovnání s rokem 1959 na 245 %, přičemž skupina vykonávajících ruční práci u strojů vzrostla jen na 108 %. Omlazení třídy průmyslových dělníků se projevilo v úrovni vzdělání: za deset let (v letech 1959–69) poklesl podíl pracovníků s nejvyšším vzděláním o polovinu, naproti tomu podíl pracovníků se středním všeobecným vzděláním se zvýšil téměř na trojnásobek a pracovníků se středním odborným a vyšším vzděláním na dvojnásobek.

Autoři nezůstávají pouze u konstatování těchto faktů. Všímají si nejen jejich důsledků v produktivní sféře (vědeckotechnický rozvoj se podílel v roce 1961 59,5 % na přírůstku národního důchodu, v roce 1968 již 88,2 %), ale poukazují i na možné rezervy jak ve sféře organizace práce a materiálních zdrojů, tak i v lidském faktoru. Na řadě výzkumu dokumentují skutečnost, že s růstem vzdělání se nejen zvyšuje kvalifikace, a tím i produktivita práce, ale rovněž se formují aspirace na zvýšení kulturní technické úrovně (podle jednoho z výzkumů využívá 78 % pracovníků s úplným středním vzděláním některé z forem dalšího studia, i když v plných 98 % z nich již dosažené vzdělání odpovídá pracovním nárokům, naproti tomu z těch, kteří mají pouze 5–6 tříd, se dále vzdělává jen 36 %, přestože u 55 % dosažené vzdělání nedostačuje potřebám výroby).

Podobným způsobem autoři analyzují kvantitativní i kvalitativní změny ve struktuře pracovníků v zemědělství. I zde, v rozboru zdrojů pracovní síly a jejich změn, pozitivně hodnotí (vzhledem ke sblížení sociální struktury města a vesnice a k formování životního způsobu) „výměnu“ kádrů mezi průmyslem a zemědělstvím (resp. mezi městem a vesnicí), věnují značnou pozornost zdrojům kvalifikovaných kádrů a nezanedbávají ani zdánlivě méně podstatné problémy, jako je např. vysoká sezónnost zaměstnanosti žen v zemědělství apod. Na řadách statistických dat o proměnách kvalifikační a vzdělanostní struktury, mechanizace práce a profesionální struktury autoři ukazují, že i přes stále existující rozdíly v charakteru práce se sociální struktura města a vesnice značně přiblížily, zejména v důsledku zvyšování podílu vysoce kvalifikovaných kádrů vykonávajících mechanizovanou práci, rozšíření státního sektoru v zemědělství a v neposlední řadě i rychlého růstu ryze průmyslových profesí, profesí kulturně vzdělávacích atd.

Autoři studie se neomezuji na ryze strukturální otázky proměn dělnické třídy ve vyspělé socialistické společnosti. Značnou pozornost věnují jejím novým úkolům vytyčeným XXIV. sjezdem KSSS. Ve třech kapitolách (*Rozhodující síla ve výstavbě materiálně technické základny komunismu, Trůrčí aktivita dělnické třídy v boji za technický rozvoj, Role dělnické třídy v rozvoji sovětské kultury*) dokazují

rostoucí úlohu dělnické třídy při výstavbě materiální základny nové společnosti, její účast na vědeckotechnickém rozvoji nejen ve formě přímého zapojení nejvyšší kvalifikovaných dělnicko-inženýrských kádrů do vědeckovýzkumných a experimentálních programů, ale v masovém hnutí za racionalizaci a vynálezy, její úlohu v kulturním rozvoji, nejen pokud jde o tvorbu materiální báze kultury, ale i pokud jde o přímou účast na tvorbě a šíření kulturních hodnot.

Přestože studie sama je již dostatečnou odpovědí na řadu „rozborů“ života v SSSR, které vyšly z pera buržoazních autorů, je její poslední kapitola přímo věnována kritice nejrůznějších „sovětologických“ koncepcí, a to od jejich počátku (kdy byla ústředním tématem předčasnost revoluce) až k současnosti (kdy je „dokazována“ např. nezaměstnanost v SSSR).

Studie *Dělnická třída rozvinuté socialistické společnosti* nejen dokazuje vysokou teoretickou, marxisticko-leninskou připravenost sovětských badatelů z nejrůznějších oborů zkoumat konkrétní otázky vývoje sociální struktury socialistické společnosti, ale potvrzuje i nezbytnost spolupráce historiků, sociologů, ekonomů i statistiků při studiu těchto závažných problémů. V současné době přitom vystupuje do popředí zejména požadavek spolehlivých ukazatelů a dostatečného zájemů statistických dat, protože sociální struktura není v socialistické společnosti jen objektem popisu a analýzy, nýbrž především předmětem dlouhodobého řízení a plánování.

Petr Matějů

T. I. Zaslavskaja, R. V. Ryvkina, red.: Metodologičeskije problemy sociologičeskogo issledovanija mobilnosti trudovych resursov (Metodologické problémy sociologického výzkumu mobility pracovních zdrojů)

Novosibirsk, Nauka 1974.

Hluboká souvislost ekonomických a sociálních procesů, determinace společenského rozvoje ekonomickými procesy představuje základ marxistické společenskovědní teorie. Její postavení a ovládnutí v konkrétních dimenzích a projevech zároveň tvoří hybný princip vývoje socialistické společnosti, založené na cílevědomém a dlouhodobém řízení a plánování. Z toho plynou i vysoké nároky na oblast vědy a výzkumu, jejichž naplnění zůstáváme stále velmi mnoho dlužni.

Jednou z takových oblastí, kde se zjevně propojují ekonomické a sociální procesy, kde však tato vazba nebyla ještě adekvátně teoreticky reflektována a empiricky podchycena, je pohyb pracovní síly a jeho ekonomické, sociální, prostorové a další souvislosti. U nás, podobně jako v jiných socialistických zemích, na jedné straně existuje nespočet dílčích a obsahově poměrně chudých výzkumů fluktuace, na druhé straně několik obecnějších

poznatků o sociální mobilitě, v podstatě jednodimenzionálně měřené. Propojení obou aspektů v koncepci a výzkumu, umožňující postihnout jak ekonomické, tak sociální momenty problému, pochopit probíhající společenské procesy a ovládnout je z hlediska potřeb ekonomického plánování, prakticky chybí. Redaktorky (a zároveň autorky hlavních statí) recenzovaného sborníku přistupují k problému mobility ze zcela opačné strany, než je dosud v sociologii běžné — především z hlediska pohybu pracovní síly — a tento problém redefinují v poloze komplexního, ekonomicko-sociálně psychologického procesu, zakotveného v oblasti práce: „V našem pojetí je pracovní mobilita rodovým pojmem ve vztahu k takovým formám přesunu pracujících, jako je migrace, obrat a tok kádrů, pohyb pracovníků uvnitř podniku, profesionální a meziodvětvová mobilita“ (s. 3—4). Toto, později zpřesňované, prohlubované a obohacované vymezení vychází z rozsáhlé empirické práce v uvedené oblasti, podněcené objektivními potřebami řízení — celá práce je vlastně teoreticko-metodologickou reflexí dosavadních výzkumů pracovní mobility, určenou pro jejich další zkvalitnění. Devět statí sborníku se zabývá různými aspekty mobilitní problematiky od určení teoretických východisek přes vymezení kategoriálního aparátu a postupu výzkumu až k některým možnostem zpracování dat v modelové simulaci. Vzhledem k rozsahu sborníku (navíc rozsahu z obsahového hlediska velmi hutnému) blíže upozorníme především na některé teoreticko-metodologické statí.

V úvodním příspěvku (*Pracovní mobilita jako předmět ekonomicko-sociologického výzkumu*) ukazují T. I. Zaslavskaja interdisciplinarnitu problému, logicky vyplývající z množství funkcí, které mobilita ve společnosti plní: „Pracovní mobilita plní různé funkce v reprodukci výrobních sil a výrobních vztahů. Především představuje jeden ze stupňů reprodukce pracovních zdrojů jako prvek reprodukce celé společnosti. Kromě toho se stává součástí sociálního mechanismu, jímž se uskuptečňují přechody individuí z jedné třídy do druhé, a tím i transformace třídní sociální struktury společnosti... Pracovní mobilita může být i předmětem sociálně psychologického zkoumání zaměřujícího pozornost na konkrétní mechanismy vzájemného působení osobnosti a mikroprostředí“ (s. 10, 12). I když je znám mnohorozměrný charakter tohoto procesu a dokonce existují výsledky mezioborových výzkumů, neexistuje podle autorky ani základní osnova odpovídající ekonomicko-sociologické teorie.

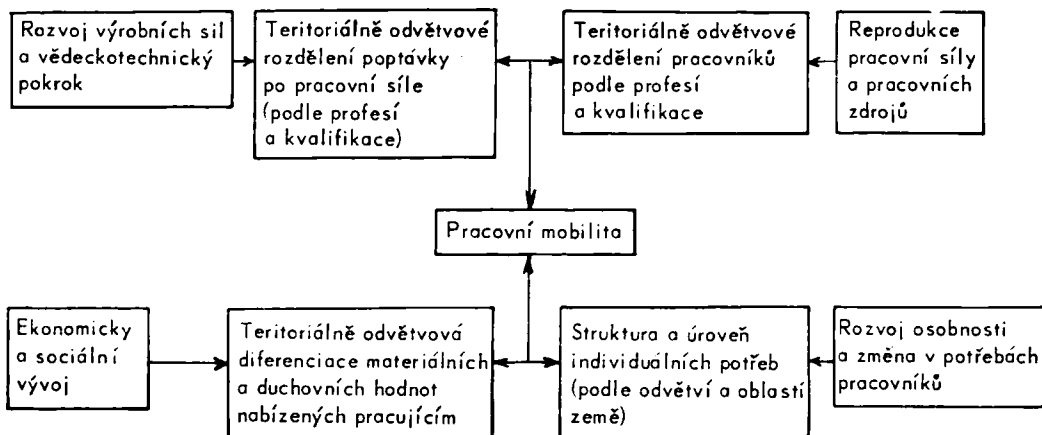
Ve svém pokusu o vymezení mobility jako předmětu mezioborového zkoumání vychází Zaslavskaja z elementárního pracovního pohybu, jímž je obsazení pracovního místa pracovníkem. Pracovní místo 1. má určité teritoriální, odvětvové, podnikové a další charakteristiky, 2. implikuje určitý obsah práce, její technické a organizační parametry, a tedy

i kvalifikační požadavky, 3. předpokládá určitý okruh materiálních, sociálních a duchovních hodnot, jichž se jeho nositeli dostane, tj. vedle „spotřebního potenciálu“ i potenciál „sociální“, sociální hodnotu. Jednotlivým charakteristikám pracovního místa více či méně odpovídají charakteristiky pracovníků: v jejich vzájemných vztazích a za intervence řady dalších faktorů dochází k individuálnímu mobilitnímu aktu. Vlastní, kvalitativně odlišnou rovinou analýzy mobilitních procesů je ovšem rovina společenská, kde na jedné straně působí systém pracovních míst společenské výroby, jehož podstatným rysem je jejich diferencovaná sociálně ekonomická hodnota, a na druhé straně pracovní zdroje společnosti, rozdělující se do pracovních míst podle kvantitativních a kvalitativních parametrů na obou stránkách sledovaného vztahu. Z toho plynou i hlavní zdroje mobilitních pohybů, které tvoří přeměny pracovních míst a struktury pracovní síly, spolu s procesy, jež je vyvolávají. Autorka je znázorňuje způsobem zkráceně naznačeným na schématu 1.

Funkce pracovní mobility odpovídají jejímu komplexnímu charakteru a jsou tedy v podstatě dvojího druhu. Z ekonomického hlediska přispívá mobilita ke zvyšování efektivity výroby na základě sladění požadavků pracovních míst s profesionálně kvalifikačními charakteristikami pracovníků. Ze sociálního hlediska napomáhá rozvoji osobnosti prostřednictvím vyrovnávání struktury jejich individuálních potřeb se sociálně ekonomickou hodnotou zaujímaných míst. Tak se formuje individuální „pracovní kariéra“, kterou je možno podle autorky chápat buď šíře jako celkový průběh aktivního života, nebo úže jako postup mezi „skupinami vertikálně hierarchizovaných míst, odlišujících se svou sociálně ekonomickou hodnotou“ (s. 36).

Poznání pracovní mobility není samoúčelné, nýbrž je podkladem pro její společenské řízení, plnění jak ekonomické, tak sociální funkce: „Sociální regulace pracovní mobility znamená vytvoření takových podmínek, za nichž by se dobrovolně pracovní přeuseny pracovníků, stimulované úsilím o uspokojení osobních potřeb, uskutečňovaly především v ekonomicky žádoucích směrech“ (s. 39). Autorka naznačuje i nástroje řízení mobility, které jsou v podstatě nepřímé, protože pracovní mobilita postrádá onu „vnitřní jednotu a relativní autonomii“, nutnou pro přímé řízení. To je jistě správné (i poučné pro jiné oblasti společenského života, kde se často akademicky a nereálně uvazuje o přímých nástrojích řízení), poněkud jednostranné jsou však charakterizované podmínky jen z hlediska regulace pracovních míst, ne již z hlediska ovlivňování profesní a kvalifikační struktury pracovních sil, popř. i z hlediska dlouhodobého formování struktury lidských potřeb.

R. V. Ryvkinová ve své statí (*Ke studiu sociologicko-psychologických aspektů pracovní mobility*) systematicky pojednává o místě norem a hodnot, o úloze potřeb a lidských

činnosti v individuální motivaci pracovní mobility. Příspěvek je zajímavý i mimo sledovaný rámec, protože autorka vychází z některých obecných úvah a klasifikací a konkretizuje je pro sféru práce, pro její různé aspekty. Důležité je, že roli sociálně psychologických faktorů pro skutečné chování oceňuje, avšak nepřeceňuje, že varuje před zaměřováním pojmů „motiv“ a „příčina“, které se někdy ve výzkumech mobility ztotožňují a analýzou vyjádřených motivací se navozuje iluze vyčerpávajícího postižení jevu. Takovou „psychologizaci problému“ autorka odmítá, protože bez uvážení základních ekonomických zákonitostí nemá „diskuse o příčinách pracovní mobility jako sociálně ekonomického procesu smysl“ (s. 106).

V. A. Kalmyk navazuje ve svém příspěvku (*K programu výzkumu pracovní kariéry*) na vymezení Zaslavské a schematizuje jednotlivý akt změny pracovního místa v rozlišení 1. vnějších stimulů a brzd, představovaných na jedné straně výhodami plynoucími ze změny pracovního místa, na druhé straně obtížemi adaptace apod.. 2. sociálně psychologické charakteristiky jedince, 3. jeho vztahu ke změně pracovního místa. Změna může mít různé cíle v závislosti na tom, zda je práce chápána jako sebevyjádření osobnosti a prostor rozvoje schopností, jako především společensky potřebná a prospěšná činnost, nebo jako pouhý nástroj uspokojování materiálních potřeb. Protože autor vychází zpravidla z užšího pojetí pracovní kariéry („pracovní kariérou budeme rozumět schéma pracovní mobility jedince ve stratifikovaném systému společenské pracovní činnosti“ – s. 219), jako jediný z přispěvatelů kriticky hodnotí některé buržoazní přístupy k mobilitě a zabývá se také problémem vertikálního uspořádání pracovních míst. Jeho řešení je velmi zajímavé: Kalmyk oděluje dimenzi obsahu práce, tvořící čtyři kategorie (převážně fyzická práce, obsluha du-

ševní práce, kombinace fyzické a duševní práce, převážně duševní práce), a dimenzi kvalifikační, rozdělenou do devíti skupin. Ve srovnání s jednoduchou kategorizací umožňuje dvojrozměrný prostor mnohem lépe identifikovat jednotlivé profesionálně kvalifikační skupiny, přičemž současně obohacuje typologii pracovních kariér o dráhy horizontálního typu a problematizuje kritéria vzestupu či sestupu.

Svým významem přesahuje sledovanou tematiku stať T. I. Zaslavské a R. V. Ryvkinové věnovaná koncepci výzkumu (*O principech a základních prvcích programování výzkumu pracovní mobility*). V úsilí o zvýšení „metodologické kultury“ prováděných výzkumů mobility autorky podrobně ukazují žádoucí postup, v němž jsou úzce propojena teoretická východiska, metodologické principy a zpracování dat. Jednotlivé momenty výzkumu jsou zhruba tyto:

1. Zdůvodnění obecného úkolu výzkumu (charakteristika sociální situace a úrovně poznání, formulace obecného úkolu a jeho místo v širším kontextu výzkumu...).

2. Výchozí teoretické schéma předmětu výzkumu a systém dílčích úloh (teoretické schéma a jeho limity, vymezení kategoriálního aparátu, formulace dílčích úloh a hypotéz, operacionalizace používaných pojmů...).

3. Charakteristika empirického materiálu a empirického předmětu (formulace informačních požadavků, charakteristika vybraného empirického předmětu, zdůvodnění typu a metody výběru...).

4. Zdroje informací, výzkumné nástroje a metody (využívané prameny informací, instrumentár používaných metod, statistické postupy zpracování dat...).

5. Plánování a organizace výzkumu.

Uvedené schéma je převedeno v komplex doporučení, vycházejících z dosavadních zkušeností ve výzkumu pracovní mobility a zamě-

řených na jejich zkvalitnění. Je charakteristické, že největší pozornost je věnována právě teoreticko-metodologickým partiím výzkumného programu, celkově — jak autorky ukazují — obtížné, nevděčné, a proto i zatím málokdy prováděné „nulové fázi“ výzkumu, která má však velký význam pro míru jeho společenského přínosu: „Nesmíme zapomínat, že ujasnění úkolů výzkumu, formulace hypotéz odpovídajících potřebám vědy, prověrka sladění všech prvků plánovaného výzkumu nejen zkracují potřebný čas, zvyšují cílevědomost a efektivnost práce, ale především zvyšují vědeckou hodnotu výsledků výzkumu, pravděpodobnost jejich začlenění do souhrnu poznatků vytvářejících obsah vědy“ (s. 207). Autorky akcentují jednu část výzkumného komplexu, totiž postup od teoretických východisek k empirickým datům a jejich zpracování. Stejně důležité by však bylo ukázat některé principy „obráceného“ sledu, kdy po shromáždění a statistickém zpracování dat provádíme jejich interpretaci, ověřujeme hypotézy a těžíme z nich — na různých rovinách obecnosti a elementarity — závěry napojené na ostatní poznatky o společenských procesech.

Na jeden moment uvedeného programu navazuje ve své stati (*O procesu formulace úkolu konkrétně sociologického výzkumu*) V. I. Gerčíkov, který se podrobně a na konkrétním příkladě taxonomicky identifikované typologie fluktuujících pracovníků zabývá formulací výzkumného problému. Jak ukazuje, není to jen jedna fáze přípravy výzkumu, ale aspekt celého jeho průběhu; není to jednorázový akt, ale celý proces, mající různé úrovně a různé etapy. Formulace úkolu se v průběhu výzkumu pohybuje od abstraktních rovin k operacionálním a zpět, podléhá v kontaktu s empirickým materiálem zpřesněním a změnám, přičemž sama je aktivním faktorem realizace výzkumu.

Dvě stati I. S. Laděnka (*Program tvorby systémových modelů pracovní mobility; Program formalizace představy o pohybu, formování a využívání pracovních zdrojů průmyslového města*) se zabývají aplikací systémového přístupu na objektivní i subjektivní stránky mobility.

Podobně k tematice přistupuje i E. D. Malinin (*Ekonomické základy plánování teritoriální mobility pracovních zdrojů*), který se zaměřuje na využití ekonomickomatematických metod pro regionální bilanci pracovních sil.

Konečně L. A. Chachulinová (*K programu rozpracování systému pojmů a termínů využívaných při studiu pracovní mobility*) se v krátkém příspěvku pokouší o systemizaci kategoriálního aparátu mobilních výzkumů.

Recenzovaný sborník nejen otevírá, ale v různé míře dílčím způsobem i zpracovává některé směry, jimiž se sociologie musí dát, má-li být její přínos v epoše komplexního a dlouhodobého sociálně ekonomického pláno-

vání úspěšný. Prvním z nich je mnohem intenzivnější propojení ekonomické a sociální sféry ve vědeckém poznání a společenském řízení. Druhým, úzce navazujícím, avšak odlišným směrem je hlubší pochopení i účinnější ovládnutí souvislosti mezi agregátními ekonomickými a celkovými společenskými procesy na jedné straně a — jimi podmíněným i zpětně reflektovaným, individuálním chováním na straně druhé. (Delimitace těchto dvou typů vazeb není v některých státech vždy jasná, někde dochází ke směšování sociálních aspektů problému s chováním na úrovni jedinců.) Třetím je postupně překonání dosud trvajících přehrad mezi „vědou“ a „výzkumem“, tj. jednak mezi teoretickými koncepcemi a jejich využitím v aplikovaných resortních výzkumech, jednak mezi výsledky dílčích empirických výzkumů a jejich zobecněním. Konečně čtvrtým, ve sborníku jen málo postiženým směrem, je rozšíření časového horizontu poznání i řízení. Poměrně bezprostřední inspirace velmi prakticky orientovanými výzkumy vedla autory k tomu, že se soustředili na aktuální časový průřez, že neuvážovali o poznání a řízení mobilních procesů v dlouhodobějším pohledu, který by již zahrnul formování kádrů, vliv generační směny apod.

Všechny tyto úkoly jsou stejně naléhavé jako obtížné, přičemž každý pokus o jejich řešení v určité konkrétní oblasti (nevyjímaje oblast pracovní mobility) naráží na jednu velkou překážku, totiž nedostatečnou rozpracovanost obecných problémů vyplývajících ze stále hlubšího prolínání ekonomické a sociální sféry, malý pokrok zatím dosažený v hraniční oblasti ekonomie a sociologie. To ovšem neubírá pokusům týkajícím se konkrétních sociálně ekonomických procesů a oblastí ani na společenských důležitosti, ani na poznávacím přínosu. Naopak, teoreticko-metodologické reflexe nad dosavadními výzkumy a poznatky v různých oblastech jsou nutným zprostředkujícím krokem, který pozvedá úroveň empirických výzkumů a staví teoretické problémy, které je třeba řešit. Proto bychom si také měli přát, aby práci zamýšlejících se nad aktuálními i potenciálními možnostmi poznání a řízení různých oblastí života socialistické společnosti, obdobných sborníku novosibirských sociologů a ekonomů, bylo co nejvíce.

Jiří Večerník

Francis Cohen: Les Soviétiques, Classes et sociétés en URSS (Sověti. Třídy a společnost v SSSR)

Paris, Éditions Sociales 1974.

„... Situace francouzské kapitalistické společnosti, která se nachází v hluboké krizi, naléhavě vyžaduje přechod k socialistickému výrobnímu způsobu. (...) Těžká cesta, která přes zdánlivě nepřekonatelné obtíže dovedla sovětský lid k obrodě lidské společnosti, dala naší epoše charakteristický rys. Domnívám se,